अथ

श्रीरामचरितमानसरामायणमाहात्म्यं

प्रारभ्यते

धनुर्बाणधरं रामं क्रीडन्तं सरयूतटे ।
ब्रह्माण्डकोटिकर्तारं वन्दे राजेन्द्रबालकम् ॥१॥

श्रीभरद्वाज उवाच

घोरे कलियुगे ब्रह्मन् ! जनानां पापकर्मणाम् ।
मनःशुद्धिविहीनानां निष्कृतिश्च कथं भवेत् ॥२॥
नित्यं दाशरथेर्धामाऽयोध्याख्यं वर्णितं त्वया ।
वाल्मीकिं नारदः प्राह ब्रह्मलोकं गमिष्यति ॥३॥
ममाऽन्तःकरणे त्वत्र जाता शङ्का गरीयसी ।
तां निवर्तय मे ब्रह्मन् ! रामतत्त्वविदांवर ! ॥४॥
यथा तुष्यति देवेशो देवदेवो जगद्गुरुः ।
तच्चापि वद धर्मज्ञ ! सर्वधर्ममृतां वर ! ॥५॥

टीका

धनुर्बाण धारण गर्ने, सरयू नदीका तीरमा विहार गर्ने, अनन्त कोटिब्रह्माण्डका कर्ता (भएर पनि) राजपुत्रस्वरूप भएका श्रीरामजीको वन्दना गर्दछु ॥१॥

भरद्वाज मुनि प्रश्न गर्दछन्

हे ब्रह्मन् ! पापकर्म गर्ने हुनाले चित्तशुद्धि नहुने मानिसलाई घोर कलियुगमा निस्तार (मुक्ति) कसरी होला ? ॥२॥ दशरथनन्दन रामजीको अयोध्याधाम नित्य (अविनाशी) छ भनेर तपाईंले वर्णन गर्नुभयो, (एघार हजार वर्ष राज्य गरेर) रामजी ब्रह्मलोक जानुहुनेछ भनी नारदजीले वाल्मीकिलाई भन्नुभएको छ । मेरा अन्तःकरणमा भने यस कुरामा ठूलो शङ्का पैदा भयो । रामजीको तत्त्व जान्नेहरूमा श्रेष्ठ भएका हे महामुने ! मेरो त्यो शङ्कालाई हटाइदिनुहोस् ॥३–४॥ धर्म जान्ने र धर्म धारण गर्नेहरूमा श्रेष्ठ भएका हे ब्रह्मन् ! देवताका देवता, जगत्का गुरु, देवाधिपति रामजी जुन प्रकारले प्रसन्न हुनुहुन्छ त्यो पनि बताउनुहोस् ॥५॥

याज्ञवल्क्य उवाच

वाल्मीकिस्तुलसीदासो भविष्यति कलौ युगे ।
श्रीशङ्करकृतं ग्रन्थं पार्वतीं प्रतिबोधितुम् ॥६॥
रामभक्तिप्रवाहार्थं स भाषायां करिष्यति ।
रामायणं मानसाख्यं तत्ते शङ्कां निवारयेत् ॥७॥
करिष्यति स रामस्य रुचिरं च नखोत्सवम् ।
विरागदीपनी नाम बरवा च सुमङ्गलम् ॥८॥
पार्वती जानकी नाम्ना रामाज्ञा भक्तिवर्धिनी ।
दोहावलीं कवित्ताख्यां रामगीत कथानकम् ॥९॥
कृष्णगीतं मानसं च पत्रीं विनयसंज्ञिकाम् ।
सुखदं सर्वजीवानां संसारतिमिरापहम् ॥१०॥
रामधामप्रदं भव्यं मङ्गलानां सुमङ्गलम् ।
समस्तमन्त्रशास्त्रस्य यन्त्रं मन्त्रं सविस्तरम् ॥११॥
स्थापयिष्यति गोस्वामी पत्रीविनयमध्यतः ।
सर्वमन्त्रमयं काव्यं साधकानां सुसिद्धिदम् ॥१२॥

याज्ञवल्क्य मुनि भन्दछन्

वाल्मीकि नाम भएका (रामायणकर्ता) महामुनि कलियुगमा तुलसीदासका रूपले अवतार लिनेछन् । पार्वतीजीलाई बुझाउनका निमित्त शिवजीले बनाएको ग्रन्थ (संस्कृत मानसरामायण) लाई रामभक्तिको अविच्छिन्न प्रवाह चलाउनका निमित्त तिनै तुलसीदास लौकिक भाषामा रचना गर्नेछन्, त्यही मानसरामायणले तिम्रो शङ्का हटाउला ॥६–७॥ तिनै तुलसीदास श्रीरामजीको सुन्दर नखोत्सव (विवाहमा नङ काट्दा हुने उत्सवलाई लिएर वर्णन गरिने 'रामललानहछू' नामक ग्रन्थ) बनाउनेछन् । तिनैले वैराग्य-सन्दीपिनी, बरवा रामायण, पार्वतीमङ्गल, जानकीमङ्गल, रामाज्ञा प्रश्न, दोहावली, कवितावली, श्रीकृष्ण गीतावली, मानसरामायण, विनयपत्रिका बनाउनेछन्; ती ग्रन्थमध्ये मानसरामायण प्राणीमात्रलाई सुख दिने, संसाररूपी अन्धकार हर्ने, श्रीरामजीको धाममा पुऱ्याइदिने, सुन्दर, परम मङ्गल हुनेछ । गोस्वामी तुलसीदास विनयपत्रिका नामक ग्रन्थमा सम्पूर्ण मन्त्रशास्त्रका यन्त्र-मन्त्रलाई गुप्त रूपले विस्तारका साथ स्थापना गर्नेछन् (राख्नेछन्) ॥८–१२॥

हे मुनिश्रेष्ठ ! यो मानसरामायण काव्य जम्मै मन्त्रमय हुनाले साधकहरूको सिद्धिदायक छ । कलियुगमा तत्काल सिद्धिदायक छ, यो कुरा सत्य हो, सत्य हो ।

सत्यं सत्यं मुनिश्रेष्ठ ! सद्यः सिद्धिप्रदं कलौ ।
दशोनदशसाहस्रं श्रीमद्रामायणं मुने ! ॥१३॥
सङ्ख्या-विरहितं चान्यत् स वै काव्यं करिष्यति ।
सर्वं भाषाकृतं काव्यं रामचारित्रसंयुतम् ॥१४॥
भाषारामायणस्यैव पठनाच्छ्रवणान्मुने ! ।
सद्यः शुध्यन्ति सर्वे वै चिरकालात्तथाऽन्यतः ॥१५॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां साधनं च द्विजोत्तम ! ।
श्रोतव्यं च सदा भक्त्या रामायणरसामृतम् ॥१६॥
नानाविधिनिषेधाश्च मूढता गुरुशुक्रयोः ।
न स्पृशन्ति कदाचिद्वै सदा सर्वत्र सिद्धिदम् ॥१७॥
ऊर्जे माघे सिते पक्षे चैत्रे च द्विजसत्तम ! ।
अहोभिर्नवभिः श्राव्यं रामायणकथामृतम् ॥१८॥
अथवा माधवे विप्र ! मार्गशीर्षे च श्रावणे ।
आश्विने फाल्गुने चैव शुक्लपक्षे विशेषतः ॥१९॥
वार्षिके द्विशतं दद्यात् त्रिंशद् दद्याच्च मासिके ।
दक्षिणात्त्वेन दद्याच्च नवाहे पञ्चविंशतिम् ॥२०॥

यो मानसरामायण दस कम दस हजार (९,९९०) श्लोक प्रमाण भएको छ । तुलसीदास सङ्ख्या-नियम नभएका अरू काव्य पनि बनाउनेछन् । तुलसीदासले बनाएका सबै भाषाकाव्य रामचरित्रले संयुक्त छन् । (तथापि) यही मानसरामायणको पाठ गर्नाले र श्रवण गर्नाले सबै प्राणी तत्कालै शुद्ध हुन्छन् । अरू ग्रन्थबाट धेरै कालपछि (शुद्ध हुन्छन्) ॥१२–१५॥ हे ब्राह्मणोत्तम ! यो रामायण धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष यी चारै पुरुषार्थको सिद्धिकर्ता छ । अमृतरूपी रस भएको यो रामायण भक्तिका साथ सदा-सर्वदा सुन्न योग्य छ ॥१६॥

नाना प्रकारका विधिवाक्य, निषेधवाक्य र बृहस्पति र शुक्रको अस्त-मूढतादि दोष पनि यो रामायणलाई छुन सक्दैनन् । यो रामायण सदासर्वदा र सर्वत्र सिद्धिदायक छ ॥१७॥ हे ब्राह्मणोत्तम ! कार्तिक, माघ र चैत्र यी महिनाको शुक्लपक्षमा नौ (९) दिन लगाएर कथारूपी अमृत भएको रामायण सुन्नु योग्य छ ॥१८॥ अथवा वैशाख, मार्गशीर्ष, श्रावण, आश्विन र फाल्गुन यी महिनाका शुक्लपक्षमा श्रवण गर्नुपर्दछ ॥१९॥ वर्ष दिन लगाएर यो रामायण सुनेमा कमसेकम दुई सय (२००), महिना दिन लगाएर सुनेमा कमसेकम तीस (३०) र नौ दिन लगाएर सुनेमा कमसेकम पच्चीस (२५) रुपियाँ

अन्यथा कुरुते यस्तु न तस्य फलभाग् भवेत् ।
भवेन्निरयगामी च पश्चात् कुष्ठी भवेद् ध्रुवम् ॥२१॥
अत्र ते कथयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
जगन्नाथ पुरस्याऽऽसीद्राजा परमधार्मिकः ॥२२॥
वैष्णवाराधनरतो भगवद्धर्मपालकः ।
कौतूहलवशात्तेन समाजसहितेन हि ॥
श्रुतं रामायणं सर्वं मानसं तु मनोरहम् ॥२३॥
वाचकं वैष्णवं शुद्धं रामभक्तिपरायणम् ।
भाषायां कोविदं मत्त्वा भाषां रामायणं तथा ॥२४॥
अवज्ञया द्वयोश्चासौ दत्तवान् न च दक्षिणाम् ।
तेन पापेन शुद्धोऽपि वैष्णवोऽपि नृपोत्तमः ॥२५॥
देहान्ते नरकं गत्वा शुशोच पापकृद्यथा ।
तं विलोक्य सकोपेन यमेनोक्तः स राजराट् ॥२६॥
पापात्माऽयं महामानी मिथ्यालापी विमूढधीः ।
रामायणं वेदसमं भाषां मत्वा कुबुद्धितः ॥२७॥
अनादृत्य विमूढात्मा वाचकं वैष्णवं तथा ।
श्रुत्वा रामायणं सर्वं दक्षिणां नैव दत्तवान् ॥२८॥

दक्षिणा दिनुपर्दछ ॥२०॥ यसमा जो अन्यथा गर्दछ त्यसले पाठको फल पाउँदैन, नरकगामी हुन्छ, नरकभोग सकिएपछि कुष्ठी भई जन्मन आउँछ, यो कुरा निश्चित छ ॥२१॥

हे भरद्वाजमुने ! यस विषयमा तिमीलाई प्राचीन इतिहास बताउँछु (सुन) । जगन्नाथपुरीमा वैष्णवको सेवामा तत्पर भएका, भागवतधर्मका पालक भएका, एक परम धर्मात्मा राजा थिए । तिनले कौतूहलको वश भएर (रहर गरेर) समाज (परिवार) सहित भईकन मनोहर भएको यो मानसरामायण सुने ॥२२–२३॥ (तर) रामजीको भक्तिमा तत्पर भएका, शुद्ध अन्तःकरण हुने वैष्णववाचक (पण्डित) लाई भाषाका पण्डित र यो रामायणलाई भाषाग्रन्थ ठानेर हेला गरीकन ती राजाले दक्षिणा दिएनन् । ती राजा शुद्ध थिए, असल थिए तापनि त्यस पापले देहपात भएपछि नरक पुगेर पापीजस्तै भएर नरकभोगको शोक गर्न लागे । तिनलाई देखेर यमराज कुपित भए । यमराजले तिनलाई "यो पापी हो, यो मिथ्यावादी महामूर्ख हो, यसले वेदतुल्य भएको रामायणलाई कुबुद्धिले गर्दा भाषा सम्झेर आदर गरेन, यो मूढमतिले वैष्णव ब्राह्मणका मुखबाट समग्र रामायण सुनेर पनि दक्षिणा दिएन ।

सन्तुष्टं शीलसम्पन्नमाचार्यं प्राप्य भाग्यतः ।
मिष्टमिष्टतरैर्वाक्यैर्न प्रसादितवान् स्वयम् ॥२९॥
ततोऽयं नरकं प्राप्तो विष्णुधर्मरतोऽपि च ।
स्वधर्मं भस्मसात् कृत्वा मत्समीपमिहागतः ॥३०॥
वैष्णवाराधनाच्चासौ स्वल्पकालं वसत्विह ।
पुनः स्वदेहप्राप्त्यर्थं शीघ्रं पततु भूतले ॥३१॥
ततश्च रामचरितं मानसं तु समादरात् ।
शृणुयाद्वैष्णवाच्छुद्धात् पूजयित्वा विशेषतः ॥३२॥
द्विगुणां दक्षिणां दत्वा समादृत्य पुनः पुनः ।
तदा पापविनिमुक्तो रामधाम गमिष्यति ॥३३॥
तच्छ्रुत्वा यमराजस्य वचनं स नृपोत्तमः ।
नरकादागतस्तस्मिन् स्वदेहे प्रविवेश ह ॥३४॥
किञ्चित्कालान्तरे राजा कुष्ठरोगेण पीडितः ।
त्यक्त्वा कार्याण्यशेषेण रामायणपरोऽभवत् ॥३५॥
माहात्म्यश्रवणं कृत्वा लब्ध्वा गोस्वामिदर्शनम् ।
मानसस्य कथां श्रुत्वा दत्तचित्तः समादरात् ॥३६॥

भाग्ययोगले सन्तोषी शीलवान् वाचक फेला पारेर पनि मीठा-मीठा वचनले पनि आफू अघि सरेर वाचकलाई प्रसन्न पार्न सकेन ॥२४–२९॥

त्यसै कारणले यो वैष्णवधर्ममा आसक्त थियो तापनि आफ्नो धर्मलाई भस्मीभूत पारेर मेरो नगिच आयो (नरक पुग्यो) ॥३०॥ यहाँ एकछिन रहेर वैष्णवहरूको सेवा गरेको प्रभावले आफ्नै उही शरीर पाउनका निमित्त मर्त्यलोकमा शीघ्र जाओस् ॥३१॥

अनि विशेष सत्कार गरीकन शुद्ध वैष्णवका मुखबाट आदरका साथ रामचरितमानस-रामायण सुनोस् । बारम्बार आदर गरेर दोब्बर दक्षिणा दिएर पापमुक्त भएपछि रामजीको धाममा जानेछ" ॥३२–३३॥ यस्तो यमराजको वचन सुनेर ती राजा नरकबाट आएर आफ्नो शरीरमा प्रविष्ट भए ॥३४॥ केही समयपछि ती राजा कुष्ठरोगले दुःखित भए र जम्मै कामकाज छाडीकन रामायणमा तत्पर भए ॥३५॥ तिनले गोस्वामीको दर्शन पाए र रामायणमाहात्म्यको श्रवण गरीकन दत्तचित्त भएर आदरका साथ रामचरितमानसको कथा सुनेर वाचकलाई श्रीरामरूप सम्झेर पूजन गरे; वस्त्र, रत्न, सुवर्ण, रौप्य, गाई, भूमि इत्यादि दक्षिणा प्रशस्त दिएर आफ्ना जम्मै अपराधको क्षमापना

वाचकं पूजयामास रामरूपं विबुध्य च ।
वस्त्र-रत्न-हिरण्यादि-गो-भूमि-वरदक्षिणाम् ।
दत्वा क्षमापयामास स्वापराधमशेषतः ॥३७॥
तस्मिन्नेव क्षणे राजा कुष्ठरोगविवर्जितः ।
बभूव शक्तिसम्पन्नो रूपवान् सुमनोहरः ॥३८॥
नत्वा पुनश्च तान् सर्वान् वैष्णवान् हृष्टमानसः ।
ततः प्रभृति राजाऽसौ सीतारामं परात्परम् ॥३९॥
मत्वा ब्रह्मादिदेवानां कारणं दृढभक्तितः ।
चकारोपासनं प्रेम्णा नामोच्चारणतत्परः ॥४०॥
मानसं रामचरितं सर्वतः श्रेष्ठमुत्तमम् ।
ततः प्रचारयामास देशेदेशे गृहेगृहे ॥४१॥
बहुकालं सुखं भुक्त्वा जगाम हरिमन्दिरम् ।
तद्दिनाद्रामचरितं मानसाख्यं विशेषतः ॥४२॥
प्राचुर्यतः सर्वदेशे प्रचारं समविन्दत ।
राजा कुष्ठविनिर्मुक्तो मुक्तिं लेभे सुदुर्लभाम् ॥४३॥
मानसस्य प्रभावेणेत्यूचुः सर्वेऽपि मानवाः ।
सर्वे स्वधर्मनिरता रामायणपरायणाः ॥४४॥

गराए ॥३६–३७॥

उसै बखतमा राजा कुष्ठरोगबाट छुटकारा पाएर बलवान्, रूपवान् र मनोहर भए ॥३८॥ तहाँउपरान्त ती राजा प्रसन्नचित्त भएर ती सबै वैष्णवहरूलाई नमस्कार गरेर दृढभक्तिको प्रभावले श्रीरामजीलाई ब्रह्मादि देवताका कारण (जन्मदाता) भएका परात्पर (परमात्मा) जानेर नामजपमा तत्पर भईकन प्रेमका साथ उपासना गर्न लागे ॥३९–४०॥

सब तरहले सबभन्दा श्रेष्ठ भएको रामचरितमानसलाई देश-देश र घर-घरमा प्रचलित गराए ॥४१॥ धेरै कालसम्म सांसारिक सुख भोगेर रामधाम (मुक्तिपद) मा गए । त्यस बखतदेखि रामचरितमानस सबै देशमा विशेष गरेर प्रचलित भयो । सबै जना 'रामचरितमानसको प्रभावले कुष्ठरोगबाट छुटेर राजाले अति दुर्लभ मुक्ति पाए' भन्न लागे । सबै जना स्वधर्मनिष्ठ र रामायणको पठन-श्रवणमा र रामजीको उपासना गर्नमा तत्पर भएको छँदा ज्ञानवान् भए । हे भरद्वाज ! त्यस कारणले सम्पूर्ण मनोरथ सिद्ध गराइदिने यो रामायणलाई रामभक्तिको चाह गर्ने मानिसले भक्तिपूर्वक

बभूवुर्ज्ञानसम्पन्ना रामोपासनतत्पराः ।
तस्माद्रामायणं विप्र ! मानसं सर्वकामदम् ॥४५॥
श्रोतव्यं शुद्धमनसा रामभक्तिपरायणैः ।
दक्षिणा भूरिशो देया कार्पण्यं न समाचरेत् ॥४६॥
रामायणे श्रुते दद्याद्रथं हेममयं सुधीः ।
चतुर्भिर्वाजिभिर्युक्तं पतकासमलङ्कृतम् ॥
रत्नैश्च विविधैर्युक्तं गां च दद्यात् पयस्विनीम् ॥४७॥
वैष्णवान् ब्राह्मणान् भक्त्या भोजयेन्मतिमान् जनः ।
अष्टोत्तरं शतं किंवा वित्तहीनो द्वयं द्वयम् ॥४८॥
एवं कृते विधाने तु जायते सकलं फलम् ।
वेदानां सपुराणानां श्रवणात् समुपार्जितम् ॥४९॥
श्रुत्वा रामायणं सर्वं वाचकाय च दक्षिणाम् ।
दद्यात् सुवर्णं रत्नं च वासांसि विविधानि च ॥५०॥
कर्णयोः कुण्डले दद्यादङ्गुलीयकमेव च ।
शय्याऽऽसनं च छत्रं च कर्कं चाऽथाप्युपानहौ ॥५१॥
भूमिदानं तथान्नस्य दानं ताम्बूलमेव च ।
भक्ष्यं भोज्यं तथा पेयं लेह्यं चोष्यं समृद्धिमान् ॥५२॥

शुद्धचित्तले श्रवण गर्नुपर्दछ । दक्षिणा प्रशस्त दिनुपर्दछ, कार्पण्य (कन्जुसी) गर्नु हुँदैन ॥४२–४६॥ बुद्धिमान्-धनवान् मानिसले रामायण सुनेपछि चार घोडाले, पताकाले, अनेक रत्नले संयुक्त भएको सुवर्णको रथ दान गर्नुपर्दछ, पयस्विनी (दूध प्रशस्त दिने) गाई पनि दान गर्नुपर्दछ ॥४७॥

बुद्धिमान् मानिसले एक सय आठ (१०८) वैष्णव र ब्राह्मणभोजन गराउनुपर्छ, धनहीन मानिसले पनि कमसेकम दुई वैष्णव र दुई ब्राह्मणलाई भोजन गराउनुपर्छ ॥४८॥ यस्तो विधान गरेपछि सम्पूर्ण वेद र सम्पूर्ण पुराणको श्रवण गर्दा पाइने पुण्य सम्पूर्ण पाइन्छ ॥४९॥

रामायण सबै सुनेपछि वाचकलाई दक्षिणा, सुवर्ण, रत्न, अनेक वस्त्र, कानमा कुण्डल, औंठी, शय्या, आसन, छत्र, कमण्डलु, जुत्ता दिनुपर्छ । भूमिदान, अन्नदान, ताम्बूलदान गर्नुपर्दछ । भक्ष्य (चपाएर मात्रै खाइने कुरा), भोज्य (नचपाएर पनि खान सकिने कुरा), पेय (पिउने कुरा), लेह्य (चाट्ने कुरा), चोष्य (चुस्ने कुरा) पनि धनवान्ले दान गर्नुपर्दछ ॥५०–५२॥ जसले रामायण सुन्यो त्यसले प्रयाग आदि गरेका तीर्थ, गङ्गा आदि गरेका नदी, नैमिष आदि गरेका अरण्य, कुरुक्षेत्र आदि

प्रयागादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
नैमिषादीन्यरण्यानि कुरुक्षेत्रादिकान्यपि ॥५३॥
कृतानि तेन लोकेऽस्मिन् येन रामायणं श्रुतम् ।
सत्यं सत्यं महाभाग ! रामायणमघापहम् ॥५४॥
हेमभारं कुरुक्षेत्रे ग्रस्ते भानौ ददाति यः ।
यश्च रामायणं भक्त्या शृणोति सम एव सः ॥५५॥
पुराणं भारतं वापि रामायणमथाऽपि वा ।
दत्वा यत्फलमाप्नोति न तत्सर्वैर्महामखैः ॥५६॥
मानसं रामचरितं दद्यात् प्रीत्यै परात्मनः ।
रामभक्ताय शुद्धाय विरक्ताय सुशीलिने ॥५७॥
अभक्ताय न दातव्यं धर्मद्वेषपराय च ।
दत्वा पापमवाप्नोति घोरं मान्यापमानतः ॥५८॥
अश्वमेधसहस्रस्य बाजपेयशतस्य च ।
फलं हि लभते दानात् श्रद्धापूतो हि मानवः ॥५९॥

× × ×

(मानसरामायणविधान)

मानसस्य ऋषिः शम्भुः श्रीरामेति च बीज़कम् ।
नाना छन्दो देवते तु सीतारामौ परात्परौ ॥६०॥

गरेका क्षेत्रको यथायोग्य यात्रा गऱ्यो भनी जान । हे भाग्यवान् ! भरद्वाज ! रामायण समस्त पापहर्ता छ, यो कुरा सत्य-सत्य हो ॥५३–५४॥ सूर्यग्रहणको पर्वमा कुरुक्षेत्र गएर जो एक भार (८,००० तोला) सुवर्ण दान गर्छ त्यो र जो भक्तिपूर्वक रामायण सुन्दछ त्यो व्यक्ति सर्वथा तुल्य छ ॥५५॥ पुराण, भारत, रामायण दान गर्दा जो फल पाइन्छ त्यो फल सम्पूर्ण ठूला-ठूला यज्ञले पनि पाइँदैन ॥५६॥

परमात्मा (रामजीको) प्रीतिका निमित्त रामजीमा भक्ति गर्ने, चित्त शुद्ध हुने, विरक्त, शील असल भएका ब्राह्मणलाई रामचरितमानसको पुस्तक दान गरेर दिनू ॥५७॥ भक्ति नभएका, धर्मको द्वेष गर्नमा तत्पर भएका मानिसलाई नदिनू । त्यस्तालाई दिँदाखेरि मान्यको अपमान हुन जान्छ र पाप लाग्दछ ॥५८॥

श्रद्धाले पवित्र भएको मानिस मानसरामायणको दानमात्रले हजार अश्वमेध र सय बाजपेय यज्ञको फल पाउँछ, यसमा सन्देह छैन ॥५९॥

(यो रामायणका पाठको आरम्भ गर्दा पूजनहरू सिध्याएर हातमा जल लिएर) 'ॐ अस्य

भवरोगहरीभक्तिः शक्तिरत्र प्रकीर्तिता।
ज्ञानं वैराग्यसहितं कीलकं सर्वसम्मतम् ॥
श्रीसीताराम प्रीत्यर्थे विनियोग इति स्मृतः ॥६१॥
करन्यासं ततः कुर्यादङ्गन्यासं ततश्चरेत्।
मामेति च ततो ध्यायेत् रुद्ध्वा हृदयमात्मनः ॥६२॥
षडक्षरेण वा ध्यायेद्रामं राजीवलोचनम्।
इतश्च पापिनां वृत्तिं वक्ष्यामि मुनिसत्तम ! ॥६३॥
मनसा कर्मणा वाचा कथाविघ्नस्य कारकाः।
कथां श्रोतुं न गच्छन्ति गच्छेयुर्यदिदैवतः ॥६४॥
तुङ्गमासनमारुह्य स्मरन्ति विषयान् बहून्।
अहङ्कारयुतं प्रश्नं कृत्वा दूषणतत्पराः ॥६५॥
कुर्वन्ति विषयालापमनर्थेष्वर्थदृष्टयः।
सपादुकाश्च गच्छन्ति व्याजेन मलमूत्रयोः ॥
निगच्छन्ति कथां त्यक्त्वा फलमेषां कथं भवेत् ॥६६॥

श्रीमन्मानसस्य श्रीशम्भुः ऋषिः, श्रीरामनाम बीजम्, नानाविधानि छन्दांसि, श्रीसीतारामौ देवते, भवरोगहरी भक्तिः शक्तिः, वैराग्यसहितं ज्ञानं कीलकम्, श्रीसीतारामप्रीत्यर्थे पाठे विनियोगः' (भनेर त्यो जल जमिनमा गिराइदिनू) ॥६०–६१॥

अनि करन्यास गर्नू र अङ्गन्यास गर्नू। त्यसपछि चित्तवृत्तिलाई रुद्ध गरेर मामवलोकय इत्यादि चौपाई पढ्दै श्रीरामजीको ध्यान गर्नू ॥६२॥ अथवा षडक्षर मन्त्र पढ्दै कमलका दलजस्ता विशाल नयन हुने श्रीरामजीको ध्यान गर्नू (यसरी पाठको आरम्भ गर्नू। त्यो पाठमा अनेक तरका विघ्न पर्दछन् र एकाग्रता नभएर पाठ निष्फल हुन जान्छ। तसर्थ विघ्नकारीहरूको आवागमन यथासम्भव रोक्नुपर्दछ, कथाको विघ्न गर्ने पापी हुन्, तिनको वृत्ति (चाल) चिन्नुपर्दछ, सुन) ॥६३॥ हे मुनिसत्तम ! पापीहरूको वृत्ति बताउँछु। मन, वचन र कर्मले कथाको विघ्न गर्ने पापीहरू प्रायः कथा सुन्न जाँदै-जाँदैनन्, दैवयोगले गइहाले भने पनि अग्ला आसनमा बस्दछन् र अनेक तरहका विषय सम्झन लाग्दछन्। कोही-कोही अहङ्कारका साथ प्रश्न गर्दछन् र कथामा खोट लाउन तत्पर हुन्छन्। कोही अनर्थस्वरूप भएका विषयमा अर्थदृष्टि गर्ने (विषयलाई नै परमार्थ सम्झने) भएका विषयैको चर्चा गर्न लाग्दछन्। जुत्ता-खराउ लाईकन कथास्थानमा जान्छन्, हुन लागेको कथालाई छाडेर मलमूत्रको निहुँले निस्कन्छन्, यस्तालाई त कथाको फल किन हुन्थ्यो ? (तिनको संसर्गले अरूको पनि कथाको फल नष्ट हुन्छ) ॥६४–६६॥

नवाहस्य च विश्रामं शृणु वक्ष्यामि सुव्रत ।
लभते येन मनुजो वाञ्छितार्थमशेषतः ॥६७॥
वर्णानामिति चारभ्य प्रोवाचकरुणानिधिः ।
इतिपर्यन्त माद्येऽह्नि कुर्यात्पारायणं सुधीः ॥६८॥
द्वितीये दिवसे चैव शतानन्दस्य वन्दनम् ।
तृतीये शौचकरणं चतुर्थे वारिजेक्षणः ॥६९॥
पञ्चमे रामशैलान्तं षष्ठेऽशोकस्थितिः श्रियः ।
सप्तमे मारतेर्वाक्यं चन्द्रवर्णनगोचरम् ॥७०॥
अष्टमे गुरुवाक्येन राज्यसम्भारसम्भृतिः ।
नवमे भानुकिरणैर्दह्यन्ते नैव मानवाः ॥७१॥
एवं क्रमेण श्रोतव्यं तदिदं नवभिर्दिनैः ।
तत्समाप्तौ च हवनं तर्पणं मार्जनं चरेत् ॥७२॥
वैष्णवान् भोजयेत् प्रेम्णा ब्राह्मणानितरांस्तथा ।
सर्वाभीष्टमवाप्नोति रामभक्तिं च पुष्कलाम् ॥७३॥
सर्वलोकोपकाराय प्रेरितो हरिणा हृदा ।
वाल्मीकिस्तुलसीदासरूपेणाऽवातरद् भुवि ॥७४॥

हे सुव्रत ! भरद्वाजमुने ! मानिस जसद्वारा चिताएको वस्तु समस्त पाउँछ त्यो नवाहको विश्रामस्थान बताउँछु, सुन ॥६७॥ 'वर्णानां' भन्ने श्लोकबाट उठान गरेर 'हिय हरषे' भन्ने दोहाको आखिर (बोले कृपानिधान) मा प्रथम दिनमा विश्राम गर्नू ॥६८॥ द्वितीय दिनमा 'शतानन्द पद बन्दि प्रभु' यो दोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नू । तृतीय दिनमा 'कीन्हि सौच सब सहज सुचि' यो दोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नू । चतुर्थ दिनमा 'श्यामल गौर किसोरबर' यो दोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नू ॥६९॥ पञ्चम दिनमा 'रामसैल सोभा निरषि' यो दोहाका अन्त्यमा विश्राम गर्नू । षष्ठ दिनमा 'हारि पर खल बहु बिधि' यो दोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नू । सप्तम दिनमा 'कह हनुमन्त सुनहु प्रभु' यो दोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नू । अष्टम दिनमा 'जहँजहँ धावन पठइ मुनि' यो दोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नू । नवम दिनमा 'दह्यन्ति नो मानवाः' यो श्लोकान्त्यमा विश्राम गर्नू ॥७०–७१॥ यस्तो क्रमले नौ दिन लगाएर यो रामायण सुन्नुपर्दछ । समाप्तिमा होम, तर्पण र मार्जन गर्नुपर्दछ ॥७२॥

समाप्तिका दिन वैष्णव (वैरागी) र ब्राह्मणहरू र अरूहरूलाई समेत प्रेमका साथ भोजन गराउनुपर्दछ । यसो गर्नाले चिताएको इष्टफल र श्रीरामजीमा पूर्ण भक्ति पाइन्छ ॥७३॥ भगवान् विष्णुले मनैमनले प्रेरणा गरिएका वाल्मीकि मुनिले सम्पूर्ण प्राणीको उपकारका निमित्त पृथ्वीतलमा

भाषाकाव्यं मानसाख्यं रामायणमनुत्तमम् ।
करिष्यति जनानां स कलौ शीघ्रफलप्रदम् ॥७५॥
तस्य श्रवणमात्रेण इहलोके परत्र च ।
सर्वकार्याणि सिध्येयुः सत्यमेतन्न संशयः ॥७६॥

भरद्वाज उवाच

मुनिवर्य ! महाभाग ! प्राणित्राणपरायण ! ।
मासपारायणस्याऽपि विश्रामस्थानमुच्यताम् ॥७७॥

याज्ञवल्क्य उवाच

श्रूयतां सम्प्रवक्ष्यामि मासपारायणस्य च ।
विश्रामं येन विधिना सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥७८॥
प्रथमे दिवसे चैव ब्रह्मरामात् परं मनुः ।
द्वितीये ब्रूहि सत्यं तु तृतीये कामनाशनम् ॥७९॥
चतुर्थे गिरिजाऽऽश्वासः पञ्चमे जन्महेतु हि ।
षष्ठेमिति पदान्ते च सप्तमे कपटं त्यज ॥८०॥

गोस्वामी तुलसीदास भएर अवतार लिनुभएको हो ॥७४॥

ती तुलसीदास कलियुगमा प्राणीहरूलाई शीघ्र फलदायक भएको मानसरामायण नामक भाषाकाव्य बनाउनेछन् ॥७५॥ त्यस काव्यको श्रवणमात्रले ऐहलौकिक र पारलौकिक सबै कार्य सिद्ध हुनेछन्, यो कुरा सत्य हो, सन्देह छैन ॥७६॥ भरद्वाज भन्दछन्– प्राणीरक्षा गर्नमा तत्पर भएका हे भाग्यवन् ! मुनीन्द्र ! मासपारायणको पनि विश्रामस्थान बताउनुहोस् ॥७७॥ याज्ञवल्क्य भन्दछन्– हे मुनिवर ! जुन विधिले मानिस इष्टफल सबै पाउँछ त्यो मासपारायणको विश्रामस्थान बताउँछु ॥७८॥

पहिलो दिनमा 'ब्रह्म राम ते नाम बड' यो दोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नू ।
दोस्रो दिनमा 'गई समीप महेस तब' यो दोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नू ।
तेस्रो दिनमा 'कहा हमार न सुनेह तब' यो दोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नू ।
चौथो दिनमा 'हिय हरषे कामारि तब' यो दोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नू ।
पाँचौं दिनमा 'यह इतिहास पुनीत अति' यो दोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नू ।
छैटौं दिनमा 'बरनि न जाइ अनीति घोर' यो दोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नू ।
सातौं दिनमा 'अस प्रभुं दीनबन्धु हरि' यो दोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नू ।
आठौं दिनमा 'सतानन्द पद बन्दि प्रभु' यो दोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नू ।

अष्टमे जनकाह्वानं नवमे रघुवीर हि।
दशमे अगवानेति नैनेत्येकादेश तथा ॥८१॥
द्वादशे बालकाण्डान्ते वाखेति च त्रयोदशे।
चतुर्दशदिने दोष जाल पञ्चदशे तथा ॥८२॥
षोडशेनैनशब्दे च समेते च ततः परम्।
अष्टादशे च सबहि सार एकोनविंशके ॥८३॥
विंशे नेम पदान्ते च विरतौ चैकविंशतौ।
समस्तारण्यपठनं द्वाविंशति दिने तथा ॥८४॥
किष्किन्धा च त्रयोविंशे चतुर्विंशे च सुन्दरम्।
विरोधे पञ्चविंशेऽह्नि षड्विंशे त्रासशब्दतः ॥८५॥

नवौं दिनमा 'सभय बिलोकि लोक सब' यो दोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नू।
दसौं दिनमा 'आवत जानि बरात बर' यो दोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नू।
एघारौं दिनमा 'पुनि पुनि रामहि चितव' यो दोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नू।
बाह्रौं दिनमा 'सिय रघुबीर बिवाह जे' यो दोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नू।
तेह्रौं दिनमा 'भूपमनोरथ सुभग बन' यो दोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नू।
चौधौं दिनमा 'कहि प्रिय बचन बिबेक मन' यो दोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नू।
पन्धौं दिनमा 'भगत भूमि भूसुर सुरभि' यो दोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नू।
सोह्रौं दिनमा 'स्यामल गौर किसोरबर' यो दोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नू।
सत्रौं दिनमा 'लखन जानकी सहित प्रभु' यो दोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नू।
अठारौं दिनमा 'भरत कमलकर जोरि' यो दोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नू।
उन्नाइसौं दिनमा 'सम्पति चकई भरत चक' यो दोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नू।
बीसौं दिनमा 'रामसैल सोभा निरषि' यो दोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नू।
एक्काइसौं दिनमा 'भरतचरित करि नेम' यो दोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नू।
बाइसौं दिनमा 'दीपसिखा सम युवति तन' यो दोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नू।
तेइसौं दिनमा 'नीलोत्पल तन स्याम' यो दोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नू।
चौबीसौं दिनमा 'सकल सुमङ्गलदायक' यो दोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नू।
पच्चीसौं दिनमा 'हिरण्याक्ष भ्राता सहित' यो दोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नू।
छब्बीसौं दिनमा 'मुरुछा बिगत भालु' यो दोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नू।
सत्ताइसौं दिनमा 'यह कलिकाल मलायतन' यो दोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नू।

१९४.२९२१
वी२३८८

सप्तविंशे अधारेति भगवान् अष्टविंशतौ।
ऊनत्रिंशे प्रतापे च त्रिंशे चोत्तर पूर्णता।
एवं श्रीमानसस्यैष मासिकः पाठ इरितः ॥८६॥
रामायणं ये शृण्वन्ति कथयन्ति च भक्तितः।
ते सर्वपापनिर्मुक्ता यान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥८७॥
मानसं ये हि शृण्वन्ति पूजयन्ति वदन्ति च।
विनाऽऽयासं यमं जित्वा यान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥८८॥
यो वेत्ति भौतिकं देहं रामस्य परमात्मनः।
श्रौतात् स्मार्ताद्बहिष्कार्यः सोऽन्त्यजोनन्त्यजोऽन्त्यजः ॥८९॥
रामायणं न शृण्वन्ति ये जना दूषयन्ति वा।
मायया मोहितास्ते च नूनं निरयगामिनः ॥९०॥
बहुपुण्यविपाकैश्च शुद्धभावाश्च ये जनाः।
तीर्थाद्यैः क्षीणपापाश्च ते वै शृण्वन्ति मानसम् ॥९१॥

अट्ठाइसौं दिनमा 'ज्ञानी भगत सिरोमनि' यो दोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नू।
उनन्तीसौं दिनमा 'ताते यह तन मोहि प्रिय' यो दोहाको अन्त्यमा विश्राम गर्नू।
तीसौं दिनमा 'पुण्यं पापहरं' यो आखिरी श्लोकको समाप्तिमा विश्राम गर्नू।

यस्तो प्रकारले मानसरामायणको मासपारायणको विश्रामस्थान बताइएको छ। जो मानिस यस क्रमले मासपारायण गर्दछ त्यो श्रीरामजीको प्रेमपात्र हुन्छ ॥७९–८६॥

जो मानिस भक्तिपूर्वक रामायणको श्रवण र पारायण (पाठ) गर्दछन् तिनीहरू सबै पापबाट छुटेर सनातन ब्रह्मपदमा पुग्दछन् ॥८७॥ जो मानिस मानसरामायणको श्रवण, पूजन र पारायण गर्दछन् तिनीहरू विनापरिश्रम यमराजलाई हस्स पारेर सनातन ब्रह्मपदमा पुग्दछन् ॥८८॥ जो मानिस परमात्मा रामजीको शरीरलाई (अरू संसारी प्राणीको जस्तो) केवल पृथिवी, जल, तेज, वायु र आकाश यी पञ्चमहाभूतले बनेको (भौतिक) ठान्दछ त्यो मानिस श्रौत-स्मार्त कर्ममा बहिष्कार गर्न (हटाउन) लायक छ, त्यो शूद्र हो, चतुर्थ वर्ण मात्रै शूद्र होइन (चतुर्थ वर्ण जातिशूद्र हो, त्यो कर्मशूद्र हो) ॥८९॥ मायाले मोहित भएर जो मानिस रामायणको श्रवण गर्दैनन्, रामायणमा दोषारोप गर्दछन् तिनीहरू नरकगामी हुन्, यसमा सन्देह छैन ॥९०॥ अनेकानेक पुण्यको परिपाकले अन्तःकरण शुद्ध भएका, अनेक तीर्थको सेवाले निष्पाप भएका मानिस रामायणलाई श्रद्धापूर्वक सुन्दछन् ॥९१॥ हे भरद्वाज ! मानसरामायणको आविर्भावको यो कारण तिमीलाई बताएँ, यो प्रस्ताव सन्देहनाशक र

एतत्ते सर्वमाख्यातं मानसाऽऽगमकारणम् ।
सन्देहनाशनं चैव रामभक्तिविवर्धनम् ॥९२॥
शृण्वन्ति रामायणमादितः कलौ पारायणं मारुतसूनुसन्निधौ ।
सन्तानमालां च वितत्यभूमौ गच्छन्ति साकेतपदं हि मानवाः ॥९३॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मपुराणे भविष्यप्रस्तावे सिद्धान्तखण्डे याज्ञवल्क्य-भरद्वाजसंवादे
श्रीमानसरामायणादिविधिवर्णनोनाम प्रथमोऽध्यायः ।

भरद्वाज उवाच

रामायणस्य माहात्म्यं पारायणविधिं मुने ! ।
मासे यस्मिन् दिने यस्मिन् देशे यस्मिन् दयानिधे ! ॥१॥
श्रवणं पूजनं दानं होमादि च विधीयते ।
तच्च सर्वं समासेन ब्रूहि सर्वार्थसिद्धये ॥२॥

याज्ञवल्क्य उवाच

चैत्रे शुक्लदले कुर्यादारम्भं प्रतिपद्दिने ।
समापयेत मतिमान् श्रीरामनवमीदिने ॥३॥
पारायणे मानसस्य सर्वे मासाः शुभाः स्मृताः ।
श्रीरामजन्ममासस्तु विशेषफलदायकः ॥४॥

रामभक्तिवर्द्धक छ ॥९२॥ जो मानिस कलियुगमा हनुमान्‌जीको मूर्तिको नगिचमा बसेर प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म यो रामायण सुन्दछन् तिनीहरू दुनियाँमा सन्तान फैलाएर श्रीरामजीको धाममा पुग्दछन् ॥९३॥

× × ×

भरद्वाज भन्दछन्

हे दयानिधान ! हे मुनीश्वर ! रामायणको माहात्म्य र पारायणविधि सङ्क्षेपले बताउनुहोस् । जुन महिनामा, जुन दिनमा, जुन ठाउँमा श्रवण; पूजन, दान, हवन इत्यादि गर्नुपर्दछ त्यो पनि सङ्क्षेपले बताउनुहोस् ॥१–२॥

याज्ञवल्क्य भन्दछन्

हे भरद्वाजमुने ! बुद्धिमान् मानिसले चैत्र महिना शुक्लपक्ष परेवा तिथिमा (नवाहको) अभ्यास गर्नुपर्दछ, श्रीरामनवमीका दिन समाप्ति गर्नुपर्दछ ॥३॥ मानसरामायणको पारायणमा सबै महिना उत्तम छन् तापनि श्रीरामजीको जन्ममहिना (चैत्र) अधिक फलदायक छ ॥४॥

वैशाखः कार्तिको माघः श्रावणः शुभदायकः।
मार्गशीर्षो विशेषेण मलमासो विशेषतः ॥५॥
अहोभिर्नवभिः साध्यो नवाहाख्यो मखोत्तमः।
पारायणान्तरे प्राणा गच्छेयुर्यदि देहिनाम् ॥६॥
पापवन्तोऽपि गच्छन्ति ते हरेः स्थानमव्ययम्।
मासिकोऽप्युत्तमः प्रोक्तः पारायणविधिर्बुधैः ॥७॥
यादृच्छिकोऽपि कर्तव्यः पाठः श्रीरामतुष्टिदः।
सपादात्प्रहरादेव परस्तात्पाठ इष्यते ॥८॥
प्रातः किम्पुरुषे वर्षे हनुमान् रामपूजनम्।
करोति प्रथमे यामे तस्माद्यामं विवर्जयेत् ॥९॥
मिथिलायां दर्दुरेषु विश्वामित्राश्रमेऽपि च।
अयोध्यायां चित्रकूटे स्थानेष्वेषु विशेषतः ॥१०॥
पारायणं मानसस्य श्रेष्ठमुक्तं पुरातनैः।
यत्र श्रीरामचरितं भक्तियुक्तेन पठ्यते ॥११॥
तत्र सर्वाणि तीर्थानि देवता ऋषयो मुने!।
गङ्गाद्या अपि नद्यश्च समायान्ति विशुद्धये ॥१२॥

वैशाख, कार्तिक, माघ र श्रावण उत्तम छन्; मार्गशीर्ष र मलमास विशेष (अधिक) फलदायक छ ॥५॥ नवाह नाम भएको यो ठूलो यज्ञ नवै दिन लाएर सिद्ध गर्नुपर्दछ। पारायण गर्दागर्दै, सुन्दासुन्दै बीचमा मानिसको प्राण छुटचो भने ती मानिस पापी भए पनि विष्णु भगवान्को शाश्वत पद (वैकुण्ठ) मा पुग्दछन्। महिना दिन लाएर गरिने पारायण (मासपारायण) पनि उत्तम हो भनीकन विद्वान्हरूले भनेका छन् ॥६–७॥ श्रीरामजीको प्रीतिपात्र भएको यादृच्छिक पारायण (दिनसङ्ख्याको नियम नगरेर गरिने साधारण पारायण) पनि (उत्तम हो) गर्नुपर्दछ। पाठ गर्दा सवा प्रहर (तीन घण्टा पैंतालीस मिनेट) चढेउपरान्त गर्नु उत्तम छ ॥८॥

प्रातःकालमा हनुमान्जी किम्पुरुषवर्गमा रहेर एक प्रहरसम्म रामजीको पूजा गर्नुहुन्छ, त्यसो हुनाले (हनुमान्जी आउने बेलाको विचार गरेर) एक प्रहरको समय अवश्य छाड्नुपर्दछ ॥९॥ (रामायण पारायण गर्ने स्थानको हकमा) मिथिला, दर्दुर, विश्वामित्राश्रम, अयोध्या र चित्रकूट यी पाँच स्थानमध्येका कुनै स्थानमा मानसको पारायण उत्तम छ भनीकन प्राचीन महर्षिहरूले भनेका छन्। हे मुने ! जुन ठाउँमा भक्तिमान् मानिसद्वारा रामायणको पारायण गरिन्छ त्यहाँ शुद्धता लिनका निमित्त सम्पूर्ण तीर्थ, देवता, ऋषि र गङ्गा आदि नदीहरू आउँछन् ॥१०–१२॥ (पारायण गर्ने ठाउँको हकमा)

आरामे नगरे वापि स्थाने शुद्धे शुभे समे ।
मण्डपं कारयेत्तत्र सवितानं सविस्तरम् ॥१३॥
मध्ये व्यासासनं प्रोक्तं कोमलं श्लक्ष्णमुत्तमम् ।
तस्योपरि परं चित्रं वितानं कारयेद्बुधः ॥१४॥
मध्ये रामध्वजः स्थाप्यः पीतवर्णपताकया ।
हनुमतः पताका च रक्ता पूर्वे प्रकीर्तिता ॥१५॥
दक्षिणे भरतस्यैव पश्चिमे लक्ष्मणस्य च ।
शत्रुघ्नस्योत्तरे प्रोक्ता पताका विधिवेदिभिः ॥१६॥
ततः सुग्रीवमाग्नेय्यां नैऋत्यां च विभीषणम् ।
बालिसूनुं च वायव्यामैशान्यामृक्षनायकम् ॥१७॥
पूजयेन्नाममन्त्रेण गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ।
ध्वजबन्धनमेतच्च पार्षदस्थापनं चरेत् ॥१८॥
ततश्चारम्भदिवसे प्रातः स्नात्त्वा कृतक्रियः ।
शिलामयीं मणिमयीं मृण्मयीं वा मनोहराम् ॥१९॥
दारुजां वा लोहजां वाऽऽलेख्यजां वा यथोचितम् ।
प्रतिमां गोमयमयीमथवा श्रीहनूमतः ॥२०॥
स्थापयेत्पूर्वदिग्भागे रामयज्ञमहोत्सवे ।
गणेशपूजनं कृत्वा स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥२१॥

बगैंचामा अथवा गाउँमा, सहरमा जहाँ हुन्छ शुद्ध, सुन्दर र सम्म ठाउँमा चँदुवासमेतको विशाल मण्डप बनाउनू ॥१३॥ बीचमा नरम मसिनो उत्तम व्यासासन बनाउनू र त्यसको माथिबाट पनि चित्रवस्त्रको चँदुवा टाँग्नू ॥१४॥ बीचमा पहेंलो पताकाले युक्त भएको रामजीको ध्वजा खडा गर्नू, पूवतर्फ रातो पताकाले युक्त भएको हनुमान्जीको ध्वजा खडा गर्नू ॥१५॥ दक्षिणपट्टि भरतको, पश्चिमपट्टि लक्ष्मणको र उत्तरमा शत्रुघ्नको ध्वजा राख्नुपर्दछ भनी विधिवेत्ताहरूले भनेका छन् ॥१६॥ त्यसपछि चन्दन, अक्षता, फूल इत्यादिले आग्नेय दिशामा सुग्रीवको, नैऋत्य दिशामा विभीषणको, वायव्यमा अङ्गदको र ईशानमा जाम्बवान्को नाममन्त्र पढेर पूजा गर्नू ॥१७॥

यस्तो प्रकारले ध्वजबन्धन र पार्षदस्थापन गर्नू र आरम्भका दिनमा प्रातःकालमा स्नान गरेर नित्यकर्म सिध्याएपछि श्रीरामजीको नवाहरूपी यज्ञको महोत्सवमा हनुमान्जीको शिलामय, मणिमय, मृत्तिकामय, काष्ठमय, लोहमय, चित्रमय वा गोमयमय जुन हुन्छ, सुन्दर त्यो मूर्तिलाई पूर्वपट्टि विधिपूर्वक स्थापना गर्नू र स्वस्तिवाचन गरेर गणेशपूजन गर्नू ॥१८–२१॥ अनि हनुमान्को प्रतिमाको

हनूमत्प्रतिमां चैव पूजयेद्विधिपूर्वकम् ।
चन्दनाक्षतपुष्पाद्यैरुपचारैर्यथार्जितैः ॥२२॥
विलिम्पेद्भक्तिभावेन सिन्दूरेण विशेषतः ।
मोक्षार्थी मृण्मये पात्रे कामार्थी पिष्टनिर्मिते ॥२३॥
दीपं प्रज्वाल्य वितरेद्विधिना वायुसूनवे ।
मोक्षार्थी सप्तभिः सूत्रैः कामार्थी पञ्चभिस्तथा ॥२४॥
निर्माय वर्तिकां कुर्याद्भक्त्या नीराजनं ततः ।
युग्मवस्त्रं सकौपीनं मन्त्रपूर्वकमर्पयेत् ॥२५॥
पुस्तकं चैव वक्तारं गीतवाद्येन चाऽऽनयेत् ।
रामबुद्ध्या चानयनमुच्चासनविधारणम् ॥२६॥
उदङ्मुखो भवेद्वक्ता श्रोता च प्राङ्मुखः स्थितः ।
यद्वा पूर्वमुखो वक्ता श्रोता चोत्तरदिङ्मुखः ॥२७॥
वरणं पञ्चविप्राणां सर्वविघ्ननिवृत्तये ।
कथाविघ्नविनाशाय कलशस्थापनं हितम् ॥२८॥
जलपात्रद्वयेनैव धौतवस्त्रद्वयेन च ।
कर्तव्यं वरणं वक्तुः श्रद्धया धर्मतत्परैः ॥२९॥

विधिपूर्वक पूजन गर्नू (पूजन गर्दा प्रत्येक उपचार चढाउँदाखेरि 'ॐ नमो भगवते हनूमते आञ्जनेयाय रामसन्देशहारिणे लङ्कोद्दीपनकारिणे आजन्मब्रह्मचारिणे लक्ष्मणप्राणदात्रे सीताशोकविनाशकारिणे कामाम्बुधिपारविहारिणे... समर्पयामि' यो मन्त्रले चढाउनुपर्दछ) । चन्दन, अक्षता, फूल इत्यादि यथालाभ उपचारले पूजन गर्नू ॥२२॥ विशेष गरीकन भक्तिपूर्वक हनुमान्जीलाई सिन्दूरविलेपन गर्नू । मोक्षाभिलाषीले माटाको दियोमा र भोगाभिलाषीले गहुँको पीठोको दियोमा बत्ती बालेर हनुमान्जीलाई अर्पण गर्नू । मोक्षार्थीले सातसुते र भोगार्थीले पाँचसुते बत्ती बालेर नीराजन गर्नू । दुई वस्त्र (उत्तरीय-अन्तरीय = उपर्ना-धोती) र कौपीन (लगौंटी) पनि मन्त्रपूर्वकै चढाउनू ॥२३–२५॥

गीत गाउँदै, बाजा बजाउँदै पुस्तक र वाचकलाई मण्डपमा ल्याउनू । ल्याउँदाखेरि श्रीरामजी नै सम्झेर ल्याउनू र अग्लो आसनमा राज गराउनू ॥२६॥ वक्ताले उत्तरमुख र श्रोताले पूर्वमुख भएर बस्नू । अथवा वक्ताले पूर्वमुख र श्रोताले उत्तरमुख भएर बस्नू ॥२७॥ कथाको विघ्ननिवृत्तिका निमित्त पाँच जना ब्राह्मणको वरण गर्नू, कलशस्थापन पनि गर्नू ॥२८॥ वरण गर्दा धर्ममा तत्पर भएका सज्जनले श्रद्धासाथ दुई जलपात्र र दुई वस्त्रले वरण गर्नू ॥२९॥ चन्दन, अक्षता, पुष्प, धूप, दीप, नैवेद्य,

पुस्तकं पूजयेद्धीमान् चन्दनाक्षतपुष्पकैः ।
धूपं दीपं च नैवेद्यमारार्तिक्यमथाचरेत् ॥३०॥
प्रारम्भे श्रीफलं द्रव्यं कनकं च समर्पयेत् ।
रामबुद्धचा स्तुतिः कार्या वक्तारं प्रणमेत्तत ॥३१॥
प्रथमं कीर्तनकार्यं वैष्णवैश्च पुनः पुनः ।
सीतारामेति रामेति सीतारामेति हर्षतः ॥३२॥
अवसाने पुनः कार्यो जयरामेत्ययं ध्वनिः ।
सम्पूर्तिदिवसे विप्र ! होमः कार्यो विधानतः ॥३३॥
रामायणोक्तमन्त्रेण पञ्चाङ्गेन यथाविधि ।
अथवा मन्त्रराजेन पायसैःशर्करा घृतैः ॥३४॥
पुत्रार्थिना पायसेन कमलेन धनार्थिना ।
सर्वार्थिना श्रीफलेन दूर्वया च कुलार्थिना ॥३५॥
शत्रुनाशे राजिकाभी राज्यार्थे कदलीफलैः ।
एवं होमविधिं कृत्वा गां प्रदद्यात् पयस्विनीम् ॥३६॥
सीतारामस्वरूपं च पुस्तकं पूजयेत्ततः ।
सकुङ्कुमेन पीतेन चन्दनेनाऽक्षतैपि च ॥३७॥

नीराजन इत्यादि उपचारले यथाविधि पूजन गर्नू ॥३०॥ आरम्भमा नरिवल (पगरी), द्रव्य र सुवर्ण अर्पण गर्नू, खास रामजी नै सम्झेर स्तुति गर्नू र वक्ता (वाचक) लाई प्रणाम गर्नू ॥३१॥ प्रारम्भमा वैष्णवहरूले हर्षका साथ बारम्बार 'सीताराम राम सीताराम राम' यस्तो प्रकारले र 'सीताराम् सीताराम' यस्तो प्रकारले नामकीर्तन गर्नू ॥३२॥ कथासमाप्तिको समय प्रतिदिन 'जय राम जय राम जय-जय राम' यस्तो तरिकाले उच्च ध्वनिका साथ कीर्तन गर्नू । समाप्तिको दिन विधिपूर्वक होम गर्नू ॥३३॥

पञ्चाङ्गयुक्त भएका रामायणोक्त मन्त्रले अथवा षडक्षर मन्त्रराजले होम गर्नू र खीर, सक्खर र घिउको चरु गर्नू ॥३४॥ पुत्रको इच्छा हुनेले पायसको, धनको इच्छा हुनेले कमलको, सबै चीजको इच्छा हुनेले नरिवलको र सन्तानवृद्धिको इच्छा हुनेले दूबोको चरु गर्नू ॥३५॥ शत्रुनाशको इच्छा भएमा रायोको र राज्यको इच्छा भएमा कदलीफलको चरु गर्नू । यसरी होमको विधान गरेर पयस्विनी गाई दान गर्नू ॥३६॥ अनि सीतारामस्वरूप मानेर पुस्तकको पूजन गर्नू । (पूजन गर्दा) केशर मिलेको पहेंलो चन्दन, अक्षता (जौ), तुलसीदल, फूल, धूप, दीप, नैवेद्य, नरिवल, सुवर्ण, रौप्य र अनेक

तुलसीदलपुष्पैश्च धूपदीपादिभिस्तथा ।
नैवेद्य श्रीफल स्वर्णै रजतै रत्नजातिभिः ॥३८॥
पौरुषेयाणि वस्त्राणि राघवाय निवेदयेत् ।
स्त्रैणानि जानकीदेव्यै देयान्याभूषणानि च ॥३९॥
सौभाग्यद्रव्यदानेन सुप्रीता जनकात्मजा ।
स्त्रीभ्यो ददाति सौभाग्यं धनं धान्यं तथा यशः ।
पुत्रान् पौत्राँस्तथाऽऽरोग्यं गतिमन्ते यथेप्सिताम् ॥४०॥
वाचकं तु सपत्नीकं रामतत्त्वार्थवेदिनम् ।
वसिष्ठारुन्धतीबुद्धचा वस्त्राद्यैः परिपूजयेत् ॥४१॥
नवाहमखसम्प्राप्तवस्त्रभूषणधारिणी ।
वाचकस्त्री च सौभाग्यमचलं लभते ध्रुवम् ॥४२॥
विरक्तो वैष्णवो विद्वान् विधेयः कोऽपि वाचकः ।
तस्य वाक्येन च श्रोत्रा लभ्यते सकलं फलम् ॥४३॥
पुस्तकं पूजयित्वा च नमस्कारो विधीयते ।
वैष्णवानां पूजनं च नीराजनविधिं ततः ॥४४॥
नृत्यं च कीर्तनं चैव जय शब्द समन्वितम् ।
प्रदक्षिणां ततः कुर्यात् सर्वपापक्षयाय च ॥४५॥

प्रकारका रत्न चढाउनू ॥३७–३८॥ रामचन्द्रको प्रीतिका निमित्त पौरुषेय वस्त्र (मर्दाना पोसाक) र सीताजीको प्रीतिका निमित्त स्त्रैण वस्त्र (जनाना वस्त्र) र गहना चढाउनू ॥३९॥ सौभाग्यद्रव्य (सिन्दूर, टीका, पोते इत्यादि) अर्पण गर्नाले सीताजी खुब खुसी हुनुहुन्छ र स्त्रीहरूलाई सौभाग्य, धनधान्य, यश, पुत्रपौत्र, आरोग्य र आखिरमा चिताएबमोजिमको सद्गति दिनुहुन्छ ॥४०॥

रामरहस्य जान्ने वाचक सपत्नीक छ भने वशिष्ठ र अरुन्धतीको भावना गरेर वस्त्र-भूषणले पूजन गर्नू ॥४१॥ नवाह यज्ञमा दान पाएको सौभाग्य-द्रव्य धारण गर्ने वाचक स्त्रीले पनि अचल सौभाग्य पाउँछे, सन्देह छैन ॥४२॥ वैराग्ययुक्त वैष्णवदीक्षा लिने विद्वान् कुनै योग्य व्यक्ति वाचक गराउनुपर्छ, त्यसका वाक्यले श्रोता सम्पूर्ण श्रवणफल पाउँछ ॥४३॥ पुस्तकको पूजन गरेपछि नमस्कार गर्नुपर्दछ । अनि वैष्णवहरूको पूजन र नीराजन गर्नू ॥४४॥ (बाजासहित) नृत्य र जय शब्दसहित कीर्तन गर्नू र सम्पूर्ण पापको नाशका निमित्त प्रदक्षिणा गर्नू ॥४५॥ (प्रदक्षिणा गर्दा) 'ब्रह्महत्यातुल्य

यानिकानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च।
तानि सर्वाणि नश्यन्तु प्रदक्षिण पदे पदे ॥४६॥
पारायणं ये शृण्वन्ति श्रीमद्रामायणस्य च।
महापापोपपापाद्यैर्मुच्यन्ते ते न संशयः ॥४७॥
श्रीरामचरितं विप्र! शृण्वतां वदतां तथा।
जायते गद्गदा वाणी मनो द्रवति तत्क्षणात् ॥४८॥
सद्यो हृष्यन्ति रोमाणि साश्रु तां याति लोचनम्।
तथाविधेन भावेन पापानि सकलान्यपि॥
सद्यो विलयमायान्ति लघूनि च बृहन्ति च॥४९॥
क्षय-कुष्ठप्रमेहार्शोभगन्दरमुखा अपि।
रोगाः सर्वे प्रशाम्यन्ति श्रीमद्रामायणे श्रुते ॥५०॥
एतत् ते सर्वमाख्यातं रामायण फलं शुभम्।
यः पठेच्छृणुयाद्वापि सर्वपापैः स मुच्यते ॥५१॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मरामायणे भरद्वाजयाज्ञवल्क्यसंवादे भविष्यप्रस्तावे सिद्धान्तखण्डे मानसरामायणमाहात्म्यविधिवर्णनो नाम द्वितीयोऽध्यायः।

इति शुभम्

भएका जुनसुकै पाप भए पनि ती सबै परिक्रमा गर्दाखेरि पाइलैपिच्छे नष्ट होऊन्' यस्तो अर्थ भएको 'यानिकानि च पापानि' यो प्रार्थना मन्त्र पढ्नुपर्दछ ॥४६॥ श्रीरामायणको पारायण जो सुन्दछन् तिनीहरू महापातक, उपपातक, अतिपातक इत्यादिबाट छुट्दछन्, सन्देह छैन ॥४७॥ हे मुने! श्रीरामायण सुन्नेको र भन्नेको समेत वचन गद्गद हुन जान्छ, मन तुरुन्तै पग्लन्छ। रोमाञ्च खडा हुन्छ, नेत्रमा आँसु भरिन्छ। त्यस्तो हालत हुन गयो भने वाचक-श्रोता सबैका साना-ठूला सबै पाप बेपत्ता भएर नष्ट हुन्छन् ॥४८-४९॥

क्षय, कुष्ठ, प्रमेह, अर्श, भगन्दर इत्यादि दुःसाध्य रोग पनि श्रीरामायण श्रवण गरेपछि सबै नष्ट हुन्छन् ॥५०॥ हे भरद्वाज! यो रामायणको शुभफल तिमीलाई मैले बताएँ। यसलाई पढ्यो-सुन्यो भने सम्पूर्ण पापबाट मुक्त हुन्छ ॥५१॥

इति मानसरामायणमाहात्म्यम्

सम्पूर्ण शुभं भूयात्